

УДК 37.018.3.035.4

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ 5–6 КЛАСІВ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ НА ЗАСАДАХ УКРАЇНСЬКИХ ЗВИЧАЇВ

Поліщук О.В.

У статті розглянуто особливості правового виховання учнів 5–6 класів в умовах шкіл-інтернатів. Висвітлено важливу роль використання українських звичаїв у правовому вихованні учнів зазначеної категорії. Продемонстровано інтеграцію уроків історії з позаурочною роботою на прикладі звичаєвого права.

Ключові слова: виховання, правове виховання, учні 5–6 класів, школа-інтернат, звичаєве право.

В статье рассмотрено особенности правового воспитания учеников 5–6 классов в условиях школ-интернатов. Освещено важную роль использования украинских обычаев в правовом воспитании учеников указанной категории. Продемонстрировано интеграцию уроков истории с внеурочной работой на примере правового обычая.

Ключевые слова: воспитание, правовое воспитание, ученики 5–6 классов, школа-интернат, правовой обычай.

Peculiarities of legal education of pupils of 5–6 forms under the conditions of boarding schools have been studied in the article. The important role of usage of Ukrainian traditions in legal education of pupils of the mentioned category has been elucidated. The integration of history lessons on extra-class work on the example of traditional right has been shown.

Key words: education, legal education, pupils of 5–6 forms, boarding school, traditional right.

Постановка проблеми. У зв'язку з набуттям Україною незалежності особливої актуальності набуває правове виховання підростаючого покоління, зокрема вихованців шкіл-інтернатів.

Необізнаність у правових питаннях значною мірою знижує можливість реалізації особистістю своїх прав та обов'язків, попереджувальну силу законів. Неузгодженість шкільних програм і потреб школярів можливо вирішити оновленням змісту, форм і методів правового виховання учнів, зокрема молодших підлітків у позаурочній виховній роботі. Адже гуманізація процесу виховання полягає і в тому, щоб допомогти школярам користуватися своїми правами, адекватно сприймати вимоги суспільства, програмувати свою поведінку в установлених правових рамках, передбачати наслідки своїх дій таким чином, щоб не опинитися в ізоляції, не потрапити під застосування санкцій, успішно соціалізуватись у суспільство. Саме тому завдання правового виховання школярів є такими актуальними і водночас складними для педагогічних колективів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових роботах з філософії, педагогіки, психології, соціології досліджуються окремі аспекти, інтеграція яких дає повне уявлення про важливість, складність

даної проблеми: це, зокрема, виховання особистості (І.Бех, Г.Костюк, С.Максименко, Ф.Райс), дидактичні аспекти правового виховання (М.Данилов, В.Краєвський, Б.Подзолков), специфіка правового виховання в позаурочній та позашкільній роботі (В.Дубровський, В.Іова, О.Пометун, В.Оржеховська, О.Суслова, О.Семіколенова, Л.Твердохліб, М.Фіцула).

Дотримуючись принципу природовідповідності у процесі правового виховання, дослідники зосереджували свою увагу на різних вікових групах дітей. Зокрема, формування правової культури студентів вищих педагогічних навчальних закладів досліджувалися М.Подберезьким, педагогічні основи формування правосвідомості учнів професійно-технічної освіти висвітлені Н.Ткачовою, О.Шевчук. Важливі аспекти правового виховання старшокласників вивчали Н.Агаркова, В.Загрева, Л.Твердохліб та ін. Проблеми правового виховання з урахуванням вікових особливостей підлітків досліджували Л.Кузьменко, О.Пометун. Педагогічним основам правовиховної роботи з молодшими школярами присвячено дослідження І.Запорожана.

Новий підхід до правової освіти підлітків шляхом введення курсу "Практичного права" розробили і запропонували О.Суслова, О.Семіколенова, О.Пометун.

У своїй роботі Н.Ткачова зазначає, що формування особистості, її правосвідомості є педагогіко-виховним завданням. Теорія соціального виховання, зокрема правового, передбачає інтеграцію педагогіки і права, широке використання у правовому вихованні можливостей педагогічної науки стосовно формування у індивіда правових знань, ціннісного ставлення до права, переконань у доцільності і необхідності дотримання правових норм [5, с. 36].

Виділення невирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Однак, як свідчить аналіз наукових публікацій, проблема правового виховання учнів шкіл-інтернатів на засадах українських звичаїв висвітлена недостатньо.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у висвітленні важливої ролі використання українських звичаїв у правовому вихованні учнів 5–6 класів шкіл-інтернатів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки виховання – це насамперед “вбирання в себе” кожною особистістю культури рідного народу, що допомагає передачі, засвоєнню і творчому використанню нині сущими поколіннями досвіду попередніх поколінь, забезпечує продовження у віках культурно-історичних традицій батьків, творить з вихованця людину цієї епохи, вводить його у сферу загальнолюдських цінностей [3, с. 344], то одним із засобів формування правової вихованості школярів можливе за допомогою народознавчих екскурсів у минуле нашого народу, з його багатовіковими звичаями і традиціями.

Отже, значної уваги під час правового виховання потрібно приділяти інтеграції уроків історії, етики, української, зарубіжної літератур та позаурочної роботи. Зокрема, правова освіта учнів п'ятого класу “Виникнення українського козацтва та Запорізька Січ” курсу історії України може продовжуватися в позаурочний час. Діти можуть здійснити умовну подорож до Запорізької Січі, ознайомившись, зокрема, з її звичаєвим правом. Вони дізнаються, що життя козацької республіки було регламентоване нормами звичаєвого права. Козаки не мали писаних законів. Вони діяли виключно на підставі старовинних військових звичаїв, словесного права і здорового глузду. Існувало навіть особливе “козацьке право” – тобто сукупність правових звичаїв, більшість з яких склалася на Запорізькій Січі.

Джерелами звичаєвого права запорожців були трансформовані норми давньоруського права, а також запозичення із правових традицій і норм сусідніх народів.

Норми звичаєвого права передавали із покоління в покоління “старики” – старі заслужені козаки, які мали серед козаків великий авторитет. Усі, хто приходив на Січ і ставав козаком, вважалися рівними в своїх правах і обов'язках. Звичаєве право запорозьких козаків регулювало відносини кримінального (злочини, покарання) і цивільного (право власності, угоди) характеру, організацію козацького самоврядування, порядок судового устрою і судочинства, деякі питання ведення воєнних дій.

Найбільшого розвитку набули норми, які встановлювали відповідальність за злочини. Злочином вважалася шкода, заподіяна життю, здоров'ю, майну, честі особи або усьому запорізькому товариству.

Мета покарання полягала у відплаті, відшкодуванні збитків і настрашці. За тяжкі злочини (вбивство, розбій, крадіжку) козаки карали на смерть. За переказами, існував звичай, за яким засудженого на смерть могла врятувати дівчина, яка б погодилася взяти із ним шлюб.

За вживання спиртного під час морського походу п'яницю викидали за борт. За крадіжку, заподіяння тілесних ушкоджень часто карали каліцтвом – ламали руку або ногу.

Норми звичаєвого права встановлювали порядок володіння і користування землею, лісами, озерами. Земля і всі угіддя вважалися спільною власністю. Землею користувався кожен, хто міг її обробляти, а угіддя, особливо риболовні – лимани, ставки, річки, – підлягали щорічному розподілу між куренями шляхом жеребкування.

Звичаєве право Запорозької Січі відіграло значну роль у житті українського народу. Такі його риси, як рівноправність сторін, справедливість, волелюбність, отримували загальну підтримку населення. “Козацьке право” становило основу звичаєвого права України та судочинства на українських землях [5, с. 58–60, 91].

Загальнолюдські аспекти й елементи народної педагогіки, її норми ґрунтуються на властивих будь-якому суспільству зв'язках, на обов'язкових для родинного, громадського й державного життя відносинах.

Серед загальнонавчаних у всі часи благ першим і найціннішим є здоров'я та життя людини. Спільними для всіх умовами буття були й залишаються продовження роду і ті соціальні явища, які покликані служити цьому: шлюб, сім'я, народження і виховання дітей, забезпечення морального захисту людини від свавілля окремих осіб на ґрунті гуманності й справедливості [1, с. 55].

Під час позаурочних заходів, присвячених декаді права, школярів потрібно ознайомити з нормами звичаєвого права наших пращурів як стародавнім регулятором відносин між батьками і дітьми, сусідами, селянами. Зокрема, що звичаєве право діяло в селянських общинах поряд з урядовими законодавчими актами, виступаючи у першу чергу правом знедолених верств селянства.

Підґрунтя звичаєвого права українців складали правові традиції та звичаї часів “Руської Правди”. Пізніше вони простежуються в українських актових джерелах, правових пам'ятках – Литовському статуті (1529, 1566, 1588 рр.), “Правах, за якими судиться малоросійський народ” (40-ві рр. XVIII ст.). Незважаючи на багатовікову належність українських земель до різних державних утворень, народне звичаєве право повсюди відзначалося певною однотипністю. Одним із центральних його розділів були норми та уявлення, що визначали і регулювали відносини власності, передусім земельної: “За ґрунтом і право іде”. На відміну від офіційного законодавства основним джерелом власності та матеріального достатку звичаєве право визнавало працю. За уявленнями селян, земля, в яку вкладена праця у будь-якій формі, не може бути відчуженою без відповідної винагороди. Найбільшого втілення такий погляд набув у вже відомому звичаї займанщини. При цьому селяни чітко відрізняли продукти

своєї діяльності від тих, що родила сама земля; привласнення останніх не вважалося злочином.

Важливу роль відігравало звичаєве право і в сімейному житті українців. Незважаючи на загальний вплив церкви, правові традиції протягом століть визначали основи шлюбно-сімейних відносин, функції, особисте і майнове становище членів родини, порядок спілкування і багато іншого. На засадах звичаєвого права ґрунтувалося побутування статево-вікових груп, різного роду трудових асоціацій тощо.

Характерною особливістю звичаєвого права українців була його різноманітна й своєрідна обрядовість: майже кожний процесуальний акт чи інститут мав свої обряди-символи. У звичаєвому праві яскраво проявлялося зародження колективності, публічності – усі правові акти здійснювалися привселюдно [6, с. 154].

У тогочасному суспільстві побутували закони писані і неписані, які за своєю значущістю для кожного українця були не менш важливі й вагомі, ніж перші. Кодекс народної моралі, вироблений десятками поколінь українців, регламентував норми і правила поведінки в родині чи в колективі, де на першому місці стоїть повага до громадської думки: “На сміх людям”, “Не сміши людей”, “Люди засміють”, “Що люди подумают”, “Не можна, бо що люди скажуть”. Наш народ напрацював велику кількість випробуваних часом навчально-виховних засобів, які, хоч і прості, але надзвичайно ефективні. Хороші вчинки завжди мали схвалення, позитивні відгуки, а непорядні – осуд.

Слово “гріх” досить часто звучало із уст українців, особливо коли в хаті підросли діти, яких треба і навчати, й наставляти. У народі гріхом вважають негідний вчинок, що суперечить народній моралі. З незапам’ятних часів в Україні вважались гріхом і підлягали загальному осуду такі вчинки, як зрада Батьківщині, інтимні зв’язки дівчини з парубком до одруження, народження позашлюбної дитини, неповажливе ставлення до батьків, до старших за віком, глузування з калік, грабіжництво, обман, подружня невірність, порушення церковних догм і настанов тощо.

Сільська громада суворо контролювала всі сторони життя своїх членів, у тому числі й виконання морально-етичних норм поведінки. Залежно від ступеня провини існували й різні види покарань. За порушення норм громадського співжиття, крім грошових штрафів, застосовувались і фізичні покарання: били різками, саджали у холодну. Раніше крадіжки були великою рідкістю. Вони вважались великим гріхом, тому й покарання за них було суворим. Злодіям вішали на шию украдену річ і цілий день водили по селу, зупиняючись біля кожного двору, розказували про крадіжку, соромили. Кінь у господарстві селянина завжди був безцінним помічником, тому крадіжка коней вважалася страшним злочином. Спійманим “на гарячому” конокрадам, як правило, вчиняли самосуд – били мало не до смерті, щоб і десятому наказав, та й суд таким злочинцям теж виносив суворий вирок [2, с. 287–288].

У сімейному та громадському побуті українців побутували різні способи виявлення злочину та ведення слідства, як-от:

– “ведення (гоніння) сліду” – з села, де вчинено злочин, громада повинна була по *гвалту* потерпілого *вести слід* до іншого села. Там вона передавала його іншій громаді, а з себе відповідальність знімала. При цьому обов’язково мав бути присутній потерпілий, який саме й мусив підтримувати “слід”. Необхідною умовою цієї правової процедури була наявність “сліду” злочину. В іншому разі громада звільнялася від “ведення сліду”. Аналогічним був і інший порядок пошуку злодія – *свод*. Тут уже йшли не по “сліду”, а по “сводам”, тобто особам, до яких перейшли крадені речі. “Ведення своду” припинялося на третій особі. Вона мусила віддати крадену річ потерпілому і водночас отримувала право шукати свого кривдника по дальших “сводах”;

– грабіж (*“грабіж брати”*) – різновид стягнення з майна за вчинене злочинство (розбій, підпал, крадіжку тощо), відомий з давньоруських часів. У пережитковій формі зберігся у багатьох місцевостях України до XIX ст. Потерпілий сам приходив до двору свого кривдника і забирав якусь річ або худобу собі. Згодом цей звичай поширився і на боржників. Зокрема, у селянина – неплатника податі нерідко *грабили* необхідну йому річ (свитку, кожух, сокиру тощо) і тримали у себе до виплати недоїмки;

– личкування – традиційний спосіб підтвердження злочину шляхом особистого засвідчення та речових доказів. Звичаєве право вимагало, щоб лице (тобто річ) було показано ще до суду комусь із сільської влади. За “лице” вважали особисті мітки на крадених речах, надрізи вух у коня, вола тощо. За свідчення бійки чи нападу приймалися синці та рани на тілі. У перелюбників на знак личкування знімали щось із одягу, підрізали поли. З личкуванням пов’язаний і такий звичай, коли старші односельці за погану поведінку підлітків знімали щось з їхньої одежі та передавали, докоряючи, батькам;

– заклад – один із давніх правових звичаїв, за яким той, хто позивав до суду, на доказ своєї правоти ставив заклад, а звинувачений або приймав, або не приймав його. За “Руської Правди” звичай мав назву *метаніє*. Перед суддями клали (*метали*) шапку, примовляючи, що коли позивник не доведе правоту, то втратить заклад (під шапку часто клали гроші). Якщо заклад приймався, то звинувачена сторона мусила “приставити” і свою шапку;

– копний суд – суд, який чинили члени громади на громадському сході на підставі звичаєвого права. Розбирав виключно кримінальні справи. Особливе поширення мав до XVIII ст. у Карпатах, на Волині, Київщині. Існували спеціальні місця проведення такого суду – *коповища*, куди сходились селяни навколишніх сіл різних власників, а на теренах Польщі й Литви – навіть різних держав. Копний суд був проявом сусідських колективних інтересів та гарантією їх вираження. Через нього громада сама *вела слід*, чинила попереднє слідство, допити та *“пилноє шуканье”*, визначала міру покарання і виконувала вирок [6, с. 155].

Другою соціальною організацією, що визначала характер громадського побуту селян Поділля, була сім’я. Як і громада, вона була поліфункціональна за своєю сутністю. Сім’я не тільки виконувала притаманні їй функції (шлюб, виховання дітей, кривна спорід-

неність, єдність бюджету і майна), а й виступала первинним і основним виробничим колективом. Сімейна кооперація становила ніби додаткову виробничу силу, збільшувала ефективність використання наявних у сім'ї засобів виробництва.

З джерел чітко вимальовується селянський погляд на сім'ю як вагому і неодмінну умову життя кожного селянина. Сім'я сприймалася як господарська і моральна основа правильного способу життя [4, с. 144].

Джерела XVIII–XIX ст. відбивають характерну для обох цих типів сім'ї домінуючу роль глави сім'ї (батька, старшого сина, брата, інколи матері). Сімейні порядки мали досить виражений патріархальний характер, особливо це відчувалось у неподільних сім'ях. Воля батька була обов'язковою для інших членів сім'ї. Батьківський авторитет визнавався в силу вікового звичаю, а також тієї ролі, яку він безпосередньо виконував у сімейному житті і господарстві. Батько передбачав господарські потреби, розподіляв роботу, сам був учасником у їх виконанні. Він слідкував за додержанням звичаїв, що регламентували сімейний устрій, ніс юридичну і моральну відповідальність як за стан свого господарства, так і за репутацію, престиж сім'ї і кожного її члена. Найбільш виразно воля батька виявлялась у відділенні синів на окреме господарство, одруженні дітей, розподілі спадщини і взагалі в розпорядженні сімейним майном.

Разом з тим звичаєве право та громадська мораль передбачали значну відповідальність перед сім'єю її глави. В народі засуджувались марно-

тратство, недбайливість, пияцтво. П'яницю в селі презирливо звали "мокієм", "мокляком". У таких випадках громада мала право попередити господаря і навіть усунути від головування в сім'ї.

Ряд етико-правових звичаїв забезпечував права й інших членів сім'ї. Основним гарантом тих чи інших прав була перш за все його трудова діяльність. Так, батько міг очолювати сім'ю доти, поки міг активно працювати. Якщо він ставав слабкий до роботи, то, за звичаєм, керівництво господарством переходило до старшого сина.

Значну роль у селянському господарстві відігравала жінка. Хоча в цілому вона займала залежне від чоловіка становище, все ж навіть в умовах патріархальної сім'ї вона зберігала певну самостійність і мала визнані народом права. З одного боку, казали: "Жіноча дорога від печі до порога", проте з іншого: "Жінка за три ули хату держить, а чоловік за один" [4, с. 146].

Висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямку. Таким чином, правове виховання учнів шкіл-інтернатів можливо за допомогою екскурсів у минуле нашого народу, зокрема за допомогою звичаєвого права. Адже виховний потенціал українського народу великий і тому використовувати його завжди потрібно і доцільно. Дана стаття не охопила всіх проблем і підходів до вирішення завдань правового виховання підростаючого покоління. Зокрема, перспективою подальших розвідок у даному напрямі може стати детальне вивчення впливу народних традицій на ефективність правового виховання.

Література

1. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко ; за ред. О. О. Любара. – К. : Т-во "Знання", КОО, 2003. – 450 с.
2. Лепеха Т. В. Українознавство : навч. посіб. / Т. В. Лепеха. – К. : Вид. центр "Просвіта", 2005. – 376 с.
3. Педагогіка вищої школи : нач. посіб. / за ред. З. Н. Курлянд. – К. : Знання, 2005. – 340 с.
4. Поділля / упоряд. : Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушок, З. Є. Болтарович та ін. – К. : НКЦ "Доля", 1994. – 504 с.
5. Ткачова Н. А. Педагогічні основи формування правосвідомості учнів професійно-технічної освіти : дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 / Ткачова Наталія Авксентіївна. – К., 2002. – 565 с.
6. Українська минувшина : ілюстрований етнографічний довідник / упоряд. : А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.